International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN: **3049-2017**
IJMH 2026; 3(1): 203-206
© 2026 IJMH
www.themultijournal.com
Received: 05-02-2026
Accepted: 25-02-2026
Publish : 27-02-2026

मधुमिता दासः
(विद्यावारिधिःशोधच्छात्रा)
साहित्यविभागःराष्ट्रियसंस्कृत-
विश्वविद्यालयः,तिरूपतिः

Correspondence:
मधुमिता दासः
(विद्यावारिधिःशोधच्छात्रा)
साहित्यविभागःराष्ट्रियसंस्कृत-
विश्वविद्यालयः,तिरूपतिः

प्राचीनभारते चिकित्साशास्त्रम्

मधुमिता दासः

सारांशः

प्राचीनभारतम् ज्ञानविज्ञानयोः उद्गमस्थलम् इति प्रसिद्धम् । अत्र गणितम्, ज्योतिषम्, दर्शनम्, साहित्यं च इत्यादिषु क्षेत्रेषु उल्लेखनीयः विकासः अभवत् । किन्तु तेषु सर्वेषु चिकित्साविज्ञानस्य उन्नतिः विशेषतया प्रशंसनीया आसीत् । भारतीयचिकित्साविज्ञानं केवलं रोगोपचारपर्यन्तं न सीमितम्, अपि तु जीवनपद्धतेः समग्रदृष्टिकोणं प्रदर्शयति । शरीरस्य, मनसः, आत्मनः च समन्वयः एव अस्य मूलतत्त्वम् । अस्य शास्त्रस्य मूलाधारः आयुर्वेदः अस्ति, यः 'आयुषः वेदः' इति व्युत्पत्त्या जीवनस्य सम्पूर्णज्ञानं प्रतिपादयति । आयुर्वेदः पञ्चमहाभूतसिद्धान्तम् अधिष्ठाय त्रिदोषसिद्धान्तं (वातः, पित्तं, कफः) प्रतिपादितवान् । एषां दोषाणां साम्यावस्था एव आरोग्यं, वैषम्यं तु रोगः इति मन्यते स्म । अस्य उद्देश्यः रोगप्रतिकारात् प्रागेव स्वास्थ्यरक्षणम् आसीत् ।

प्राचीनचिकित्साशास्त्रेषु शल्यचिकित्सायाः अपि उच्चस्तरीयं ज्ञानमासीत् । सुश्रुतमहर्षिणा विरचितेन 'सुश्रुतसंहिता' शल्यचिकित्सायाः प्राचीनतमं ग्रन्थत्वेन प्रसिद्धः। अस्मिन् १२० प्रकाराणां शस्त्राणां, ३०० प्रकाराणां शल्यक्रियाणां, मूत्रीयाश्मरी, कर्णनासिकाप्लास्टिका इत्यादीनां जटिलशल्यक्रियाणां विस्तृतं वर्णनं प्राप्यते ।

जीवनस्य आधारभूततत्त्वानि शोधयितुं मानवशरीरस्य सूक्ष्मज्ञानाय च शवविच्छेदनम् अपि प्रचलितमासीत् । निद्रा, आहारः, ऋतुचर्या इत्यादयः दिनचर्यायाः अङ्गत्वेन निर्दिष्टाः, येन शारीरिकमानसिकसामाजिकसम्पत्तेः संतुलनं रक्षितुं शक्यते ।

कुञ्चिकाशब्दः चिकित्साशास्त्रम्, रोगनिवारणम्, जीवनकल्याणम्, आयुर्वेदशास्त्रम्, आरोग्यलाभः, शल्यचिकित्सापद्धति, भारतीयचिकित्साविज्ञानम् ।

प्राचीनभारतीयचिकित्साविज्ञानस्य स्वरूपम् -

प्राचीनभारतीयचिकित्साविज्ञानं नाम केवलं रोगनिवारणपरं न आसीत्, अपि तु समग्रजीवनशास्त्ररूपेण विकसितम् आसीत् । अस्य मूलाधारः आयुर्वेदः अस्ति, यः "हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम्" इति सिद्धान्तेन जीवनस्य सर्वाङ्गीणं विवेचनं करोति । प्राचीनवैद्याः प्रकृतिनिष्ठं जीवनं महत्त्वपूर्णम् इति मन्यन्ते स्म । प्राचीनवैद्याः निरीक्षणम्, परीक्षणम्, अनुभवः च इत्यादीनां माध्यमेन चिकित्सां कुर्वन्ति स्म । तथैव एतत् विज्ञानं सामाजिकरूपेण अपि समन्वितम् आसीत् । बौद्धवैद्यैः, जनजातीयजनैः च सह ज्ञानविनिमयेन अस्य समृद्धिः अभवत् । प्राचीनभारतीयचिकित्साविज्ञानं वैज्ञानिकदृष्ट्या उन्नतम्, समग्रजीवनदर्शने आधारितम्, मानवकल्याणप्रधानं च आसीत् ।

ऋग्वेदे केचन वैदिकाः देवताः केवलं तस्मात् कारणात् प्रशंसिताः सन्ति यतः ते चिकित्साकर्मणि निपुणाः आसन् । सर्वश्रेष्ठचिकित्सकरूपेण यत्र रुद्रस्य आह्वानं कृतम्, तत्रैव देवतानां चिकित्सकौ अश्विनीकुमारौ अपि चतुर्शताधिकवारं उल्लिखितौ स्तः। ऋग्वैदिकऋषयः स्वस्य चिकित्साकर्मसम्बद्धां दक्षतां स्वेष्टदेवेषु आरोप्य तान् एतैः गुणैः सम्पन्नान् कृत्वा स्तुतवन्तः। ऐतिहासिकसन्दर्भे प्राप्तानां चिकित्सासम्बद्धानां उद्धरणानां, तेषां महत्त्वस्य च, प्राचीनभारते चिकित्साविज्ञानस्य स्वरूपस्य पुनर्जीवनस्य च प्रयासः कृतः अस्ति ।

आयुर्वेदः मूलतः अथर्ववेदेन सम्बद्धः अस्ति, तथा च तस्य उपवेदरूपेण अपि परिगण्यते । अथर्ववेदे एव भारतीयचिकित्सा-विज्ञानस्य प्राचीनतमा चिकित्सा पद्धतिः दृश्यते । रामायणे अपि अस्मभ्यं चिकित्साविज्ञानसम्बद्धा सूचना प्राप्यते । तत्र उल्लिखितमस्ति यत् राम-रावणयुद्धस्य समये मेघनादेन भयंकरास्त्रस्य प्रयोगेण लक्ष्मणः मूर्छितः कृतः। तदा हनुमता जाम्बवतः उपदेशेन वैद्यराजः सुशेनः आहूतः। सुशेनः उक्तवान्- “भवान् द्रोणगिरिपर्वतं गत्वा संजीवनीबूटीं आनयतु।” अनन्तरं वैद्यराजेन सुशेनेन लक्ष्मणस्य शरीरे संजीवनीबूटेः लेपनं कृतम्, येन लक्ष्मणः मूर्छितावस्थात् बहिर्निष्क्रान्तः।

कायचिकित्सा - चिकित्साशास्त्रस्य बहुआयामी अवधारणा प्रस्तूयते। प्राचीनचिकित्साग्रन्थेषु आयुर्वेदस्य नैदानिकः पक्षः अष्टा-ङ्गेषु विभक्तः । एते अष्टाङ्गाः सन्ति- शल्यः, शालाक्यः, कायचि-कित्सा, कौमारभृत्यः, अगदतन्त्रः, भूतविद्या, रसायनं, वाजीकरणं च। एतेषु अष्टसु अङ्गेषु सर्वाधिकं सुस्पष्टं सुविस्तृतं च जीवन्तं च अङ्गं ‘कायचिकित्सा’ इति उच्यते । ‘काय’ इति शब्दस्य अर्थः सम्पूर्णशरीरम् । अतः सम्पूर्णशरीरसम्बद्धरोगाणां चिकित्सा एव कायचिकित्सा इति कथ्यते । चरकसंहितायाम् ज्वरः, अतिसारः, हृदयरोगः, कासः, मुखरोगः मृगी इत्यादीनां चिकित्सायाः प्रकाशः कृतः। एतेषां रोगाणां उपचाराय दत्ताः औषधयः अपि दृश्यन्ते । एषां औषधीनां निर्माणं मुख्यतः आम्लकस्य, गुडूच्याः, शतावरिणः, हरिद्रायाः, निम्बः, सहजनः, घृतकुमारी च तुलसी च सहाय्येन क्रियते । आम्लकफलम् सर्वेषु आयुर्वेदसहितासु रसायनम् इति कथ्यते। चरकसंहितायां सुश्रुतसंहितायामपि आम्लकं प्रतिरोधकक्ष-मतावर्धकं इति वर्णितम् । आम्लकस्य नियमितसेवनात् निरोगशरीरं दीर्घायुष्यम् च प्राप्यते ।

चरकसंहितायाः 'निदानस्थाने' अष्ट प्रकारस्य रोगाणां निदानं चिकित्साश्च वर्णितानि –

1. ज्वरः
2. रक्तपितः
3. गुल्मः
4. प्रमेः
5. कुष्ठरोगः
6. उन्मादः, अपस्मारः
7. हिक्का
8. राजयक्ष्मा इत्यादयः।

अस्माकं वैद्यकशास्त्रं वेदैः सह प्राचीनतममस्ति । तदस्माकं प्राचीनानां ऋषीणां व्यावहारिकानुभवानां वास्तविकान्वेषणानां च फलमासीत् । अस्माकं पूर्वजाः तस्मिन् काले संस्कृतेः परम्परायाश्च भावम् अस्मभ्यं प्रदत्तवन्तः । श्रुतयः स्मृतयश्च शाश्वतसत्यानां कोशागाररूपेण स्थिताः । प्रमाणाङ्गदृष्ट्या श्रुतयः प्राथमिकं स्रोतस्वरूपाः सन्ति यदा स्मृतयः द्वितीयिकाः। उच्यते यद् अस्माकं रोगाणां मूलकारणं वातपित्तकफाः सन्ति । एते त्रिदोषाः इति उच्यन्ते । ऋग्वेदे त्रिदोषसम्बन्धिन्यः अनेकाः सन्दर्भाः उपलब्धाः सन्ति । आयुर्वेदनिर्दिष्टान् आहारान्, औषधानि, नियमान् च अनुसृत्य सामान्यं स्वास्थ्यं रक्षितुं शक्यते ।

भारतीयानि औषधानि त्रीणि चरणेषु विभाजयितुं शक्यन्ते, यथा -

i) वैदिकपूर्वौषधिः

ii) वैदिकौषधिः

iii) वैदिकोत्तरौषधिः

वैदिकपूर्वकाले रोगाः मायावीयाः अथवा मायावीधार्मिकाः घटनाः इति परिगणिताः आसन्, ये अलौकिककारणेभ्यः आरोपिताः आसन् । अतः, तत्कालीनाः जनाः रोगान् मन्त्रौषधिभिः अन्यैः च कर्मकाण्डैः उपचरन्ति स्म । वैदिकपूर्वकाले सिन्धूनद्याः महेन्जोदारो-हरप्पा-उत्खननानि प्रकटयन्ति यत् तत्कालीनाः जनाः रोगस्य अलौकिककारणम् अविशन् । परन्तु साथ एव तत्र उच्चस्तरीयाः स्वच्छताबोधः आसीत् इति प्रतिभाति । गृहाणि वातायनयुक्तानि सुप्रकाशितानि च आसन्, बहूनि गृहाणि कूपैः, नालिकाभिः, स्नानगृहैः च युक्तानि आसन् ।

द्वितीये चरणे, अर्थात् वैदिककाले, जनाः अविशन् यत् रोगाः दुष्टभूतग्रहणेन, मायाविभिः शत्रुभिः च कृताः सन्ति । अथर्ववेदः स्वस्तयनं, मङ्गलहोमं, नियमं, प्रायश्चित्तं, उपवासं मन्त्रांश्च इव कतिपयान् कर्मकाण्डमार्गान् उपदिशति । वैदिकयुगे, औषधं प्रायः पुरोहितानाम् अधीनम् आसीत् ।

तृतीये चरणे, अर्थात् वैदिकोत्तरकाले, औषधम् अधिकाधिकं युक्तिसंगतं जातम् । एषः कालः यदा आयुर्वेदपद्धतिः सत्यं विकसिता अभवत् ।

आयुर्वेदस्य इतिहासः स्पष्टः नास्ति । अस्य पद्धतेः बहवः प्रवर्तकाः अज्ञाताः एव सन्ति । प्राचीनकालीनाः भारतीयाः आयुर्विद्यां देवदत्तं वरं मन्यन्ते स्म । परम्परा कथयति यत् सर्वप्रथमं ब्रह्मा आयुर्वेदं दक्षाय प्रजापतये उपादिशत् । ततः दक्षः प्रजापतिः तं अश्विनीकुमाराभ्यां, सूर्यस्य यमलपुत्राभ्यां, दिव्यवैद्यरूपेण अपि विख्याताभ्याम्, उपादिशत् ।

सुश्रुतपरम्परायाः योगदानम् -

प्राचीनभारतीयचिकित्साविज्ञानस्य इतिहासे सुश्रुतपरम्परा अत्यन्तमहत्वपूर्णा वर्तते । अस्याः परम्परायाः मुख्याधारः सुश्रुत-संहिता इति प्रसिद्धः ग्रन्थः अस्ति, यः शल्यचिकित्सायाः आद्यः तथा प्रामाणिकः स्रोतः मन्यते । अस्यां परम्परायां शल्यचिकित्सायाः विविधाः प्रकाराः अत्यन्तं सूक्ष्मतया निरूपिताः सन्ति । अस्थिभङ्गचिकित्सा, अग्निकर्मम्, क्षारकर्मम्, नासिकापुनर्निर्माणम् (आधुनिकप्लास्टिकसर्जरीसमम्) इत्यादयः विषयाः विस्तरेण विवृत्ताः।

सुश्रुतपरम्परायां शस्त्रक्रियायाः पूर्वं चिकित्सकस्य प्रशिक्षणं विशेषतया आवश्यकमिति प्रतिपादितम् । तत्र फलानि, कुम्भाः, मांसपिण्डाः इत्यादिषु अभ्यासः कर्तव्यः इति निर्दिष्टम्, यत् आधुनिकशल्यचिकित्सायाः प्रशिक्षणपद्धतेः सदृशं दृश्यते । तथैव शस्त्रक्रियायाः कृते विविधानि उपकरणानि (शस्त्राणि) वर्णितानि , यथा- मण्डलाग्र, वृत्तशस्त्र, कर्तरी इत्यादयः। एतेषां प्रयोगः अत्यन्तं वैज्ञानिकदृष्ट्या व्यवस्थितः आसीत् । सुश्रुतः स्वच्छतायाः **(hygiene)** महत्त्वमपि विशेषतया प्रतिपादितवान् । शस्त्रक्रियायाः

पूर्वं पश्चात् च शुद्धता अनिवार्या इति तेन निर्दिष्टम्, यत् आधुनिकचिकित्सायामपि अत्यन्तं महत्वपूर्णमस्ति ।

सुश्रुतः ईसापूर्व ६०० वर्षेषु प्राचीनभारते अग्रणी वैद्यः आसीत्, यः "शल्यचिकित्सायाः जनकः" इति प्रसिद्धः अस्ति । सः 'सुश्रुतसंहिता' इति ग्रन्थस्य कर्ता आसीत् । सः प्लास्टिक-शल्यचिकित्सायाः, नेत्रतिमिर (छानी) शल्यक्रियायाः, अस्थिसन्धानस्य च वर्णनं कृतवान्, तथा च शताधिकानां शल्योपकरणानां प्रयोगविधिं निरूपितवान्, यत् आधुनिकचिकित्सायाः आधारं स्थापितवान् ।

सुश्रुतसंहितायाः प्रसिद्धाः सूक्तयः सन्ति, ये स्वास्थ्यजीवनस्य मार्गदर्शकाः भवन्ति ।

धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ।[1]

अर्थात् धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राप्तये आरोग्यं श्रेष्ठं मूलं भवति ।

यः पुमान् सुखमारोग्यं जीवितं चापि इच्छति।
नित्यं हिताहितं ज्ञात्वा तस्मान्नमाचरेन्नरः ।।[2]

अर्थात् यः पुरुषः सुखं, आरोग्यं च दीर्घायुष्यम् इच्छति, स नित्यं स्वहितं च स्वअहितं च ज्ञाय आहारं गृह्णीयात्।

सुश्रुतचिकित्सायाः प्रमुखाः पक्षाः -

१. शल्यचिकित्सा (Surgery):

'सुश्रुतसंहितायां' शल्यक्रियाणां विस्तृतं वर्णनं विद्यते । सः नासिकापुनर्निर्माणस्य (Rhinoplasty अथवा प्लास्टिक-शल्यचिकित्सा) तथा नेत्रतिमिर-निवारणस्य (Cataract Surgery) उन्नतविधीनां प्रवर्तकः इति स्वीकृतः।

२. सुश्रुतसंहिता (Sushruta Samhita):

आयुर्वेदस्य प्रमुखः मूलग्रन्थः अस्ति, यः मुख्यतः शल्यचिकित्सायाः, अस्थिभङ्गस्य (Fractures), संधिच्युतस्य (Dislocations) तथा व्रणव्यवस्थापनस्य विषये रचितः ।

३. यन्त्रशस्त्रप्रयोगः

सः १०१ प्रकाराणां मृदुयन्त्राणां (Yantra) तथा २० प्रकाराणां तीक्ष्णशस्त्राणां (Shastra) प्रयोगविधानं वर्णितवान् ।

४. अवेदन (Anesthesia):

शल्यक्रियासमये रोगिणः वेदनानिवारणार्थं सः सुरायाः (मद्यस्य) उपयोगं निर्दिष्टवान् ।

५. विविधाः पद्धतयः

सः शरीरस्य विभिन्नेषु स्थानेषु व्रणस्यूतनम् (stitching), अर्बुद-अपसारणम् (tumor removal), तथा मूत्राश्मरी-शल्यक्रियाम् (urinary stone surgery) इत्यादीनि जटिलानि कर्माणि अकरोत्। एवं सुश्रुतस्य चिकित्सा आयुर्वेदस्य शल्यविद्यायाः च अद्वितीयं संयोजनमस्ति, यत् सहस्रवर्षपर्यन्तं चिकित्साशास्त्रं प्रभावयति ।

चरकपरम्परायाः योगदानम् -

चरकः स्वकृते चरकसंहितायाः आरम्भे एव आयुर्वेदस्य इतिहासं व्याख्यातवान् । प्राचीनकाले कदाचित् भारतस्य महर्षयः हिमालयपर्वते सम्मिलिताः बभूवुः। ते मानवजातेः दुःखानां, मुख्यतया व्याधेः, चरमं निवारणम् अन्विष्यन्ति स्म । ते ऋषिं भरद्वाजं गत्वा तं नमन्तः स्म, स मानवकुलस्य हिताय इन्द्रात् आयुर्वेदं अधीतुं गच्छेत् इति प्रार्थयन् । अनन्तरं भरद्वाजः इन्द्रं गत्वा तस्मात् आयुर्वेदं अधीतवान् तथा च इन्द्रात् विद्यां प्राप्य, भरद्वाजः तान् ऋषीन् प्रत्यागच्छत् यैः सः इन्द्रं प्रति प्रेषितः आसीत्, तेभ्यः सर्वं यत् आयुर्वेदविषये अशिक्षत तत् न्यवेदयत् ।

भारते चरकः सुश्रुतश्च प्राचीनवैद्यकविद्यायाः प्रवर्तकाः आस्ताम् । चरकः शेषनागस्य अवतारः आसीत् इति कथ्यते, सुश्रुतश्च दिव्यवैद्यस्य धन्वन्तरेः अवतारः आसीत् । वैद्यकविद्यायां मूलग्रन्थौ चरकसंहिता सुश्रुतसंहिता च आस्ताम् । चरकस्य ग्रन्थः कायचिकित्साविषयकः, सुश्रुतस्य तु शल्यचिकित्साविषयकः आसीत्। वैद्यकविद्यायाः अन्यः अतीव विस्तृतग्रन्थः वाग्भट्टेन रचितः अष्टाङ्गसंग्रहः आसीत् । अयं ग्रन्थः कायचिकित्सां शल्यचिकित्सां च उभयीं अपि व्याप्नोति, यतः वाग्भट्टः मन्यते स्म यत् सद्वैद्यस्य उभयोः विद्ययोः ज्ञानं अत्यावश्यकमस्ति । एषः ग्रन्थः विषयं अतीव सुव्यवस्थितरूपेण वर्णयति ।

चरकः कनिष्कस्य राजवैद्यः आसीत् तथा च ख्रीष्टाब्दे प्रथमशतके एव निवसति स्म । सः आयुर्वेदस्य प्राचीनतमस्य ग्रन्थस्य चरकसंहितायाः कर्ता संकलकः वा आसीत् । पूर्वमेव उक्तं यत् अयं ग्रन्थः कायचिकित्सां प्रतिपादयति । तथापि, मूलतः आत्रेयपुनर्वसुना तक्षशिलाविश्वविद्यालये आयुर्विद्या उपदिष्टा । तस्य उपदेशाः अग्निवेशेन अग्निवेशतन्त्रे संकलिताः। चरकसंहिता अस्य ग्रन्थस्य आधारेण प्रतिष्ठिता अस्ति ।

सुश्रुतः भारतस्य महान्तः शल्यचिकित्सकः, ख्रीष्टाब्दे प्रथमशतके एव अजीवत् । महाभारते सः विश्वामित्रस्य पुत्रः इति उल्लिख्यते । ऐतिहासिकैः मन्यते यत् तस्मिन् काले बनारसः शिष्येभ्यः शल्यचिकित्सां शिक्षयितुं मुख्यस्थानम् आसीत्, तथा च भारतीया शल्यचिकित्सा बनारसे एव स्वस्य उत्कृष्टां ख्यातिं प्राप्तवती।वैद्यकसाहित्यं तस्य च अध्ययनशाखाः अष्टसु प्रमुखशाखासु विभक्तुं शक्यन्ते, यथा - शल्यतन्त्रम् (प्रमुखा शल्यचिकित्सा), शालाक्यतन्त्रम् (लघुशल्यचिकित्सा), कायचिकित्सा (उपचार-विद्या), भूतविद्या (दैवीयरोगनिवारणम्), कौमारभृत्यकम् (बालचिकित्सा), अगदतन्त्रम् (विषविद्या), रसायनम् (कायाकल्पः), वाजीकरणम् (वृष्यौषधविद्या)।

तस्य आयुर्वेदस्य अङ्गान्यष्टौ तद्यथा-
कायचिकित्सा शालाक्यं शल्यापहर्तृकं ।
विषगरवैरौधिकप्रशमनं भुतविद्या-
कौमारभृत्यकं रसायनं वाजीकरणमिति ।।[3]

ऋग्वेदे बहवो मन्त्राः सन्ति यत्र शल्यचिकित्साप्रभृतिः भारतीयचिकित्साविद्या सुष्ठु निरूपिता अस्ति । अन्धत्वनिवारणमपि ऋग्वेदे उल्लिखितम् अस्ति । कुष्ठरोगस्य चिकित्सापि अस्मिन्नेव वेदे दृश्यते । शरीररचनाविद्या अथर्ववेदे तथा शतपथब्राह्मणे उपनिबद्धा अस्ति ।

आयुर्वेदस्य मते वायुः पित्तं कफश्च यदा समस्थितौ भवन्ति तदा अस्माकं शरीरं स्वस्थं भवति। यदा एते त्रयः दोषाः विषमीभवन्ति तदा शरीरं रोगाणाम् आक्रमणाय सहजं भवति। एतेषां त्रयाणां दोषाणां सह कतिपयैः विद्वद्भिः एकम् अधिकं दोषं योजितम् - तद् रक्तम् इति। प्राचीनभारते बहूनि चिकित्साग्रन्थग्रन्थाः आसन्। चरकसंहिता सुश्रुतसंहिता च इत्येताभ्याम् सह भेलमुनिकृता भेलसंहिता, वाग्भट्टकृतः अष्टाङ्गसंग्रहः, अष्टाङ्गहृदयसंहिता च, माधवकरकृतः रोगविनिश्चयः अथवा निदानम्, नागार्जुनकृतः रसरत्नाकारः इत्यादयः ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति।

सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने १.२४ इति सूत्रे रोगाः चतुर्विधाः भवन्ति इति निर्दिष्टम् अस्ति - आगन्तवः (बाह्यहेतुजाः), निजाः (शारीरिकदोषजाः), मानसाः, स्वाभाविकाः (प्रकृतिजाः) इति। चरकसंहितायां गर्भविज्ञानं स्पष्टतया विवृतम् अस्ति -

गर्भस्य चत्वारि चतुर्विधानिभूतानि मातापितृसम्भवानि।
आहारजन्यात्मकृतानि चैव सर्वस्य सर्वाणि भवन्ति देहे॥[4]

रोगनिदानविषये सर्वाधिकप्रसिद्धः प्रमाणभूतः च ग्रन्थः माधवकरकृतः रोगविनिश्चयः अथवा निदानम् एव अस्ति। रक्तप्रवाहविषये भेलसंहितायां निरूपितम् अस्ति यत् रसः (रक्तम्) हृदयात् सिराभिः द्वारा शरीरस्य सर्वेषु अङ्गेषु प्रसरति पुनश्च हृदयं प्रति एव आगच्छति इति-

हृदोरसोनिस्सरति तस्मादेति च सर्वशः।
सिराभिः हृदयं वैति तस्मात्तत्प्रभवाः सिराः॥[5]

शरीररचनाविद्याविषये प्रसिद्धौ ग्रन्थौ भास्करभट्टकृता शारीर-पद्मिनी तथा गणनाथसेनकृतः प्रत्यक्षशारीरम् इति स्तः। सुश्रुतः, प्राचीनभारते प्रथमः श्रेष्ठश्च शल्यचिकित्सकः, शल्यकर्मणि उपयुक्तानां १२७ यन्त्राणाम् विवरणं प्रस्तुतवान् अस्ति। सः आदिशति यत् एतानि यन्त्राणि उज्ज्वलानि, सुन्दराणि, निर्मलधातुनिर्मितानि, तीक्ष्णानि च भवितव्यानि यानि केशं दैर्घ्येण विभजितुं समर्थानि स्युः। प्राचीनभारतीयाः शल्यचिकित्सकाः युद्धे अथवा दण्डस्वरूपं विच्छेदनेन हीनाणाम् अथवा क्षतिग्रस्ताणां नासिकाकर्णोष्ठानां संशोधने निपुणाः आसन्। एतस्मिन् विषये भारतीयशल्यचिकित्सा अष्टादशशताब्दीपर्यन्तं यावत् यूरोपीयानाम् अपेक्षया अग्रगण्या आसीत्, यदा ईस्ट इण्डिया कम्पन्याः शल्यचिकित्सकाः भारतीयेभ्यः नासिकाप्रत्यारोपणकलाम् अधिगन्तुं न लज्जितवन्तः आसन्।

स्त्रीरोगविज्ञानं भारतीयवैद्यकशास्त्रस्य एकः महत्त्वपूर्णः विभागः अस्ति। अस्य विभागस्य द्वे ग्रन्थरत्ने यथा गङ्गारामदासकृतः शरीरनिश्चयाधिकारः तथा गोविन्दरायकृतं स्वास्थ्यतत्त्वं च अतीव प्रसिद्धे स्तः। तयोः पूर्वः गर्भवतीषु स्त्रीषु व्यक्तिगतस्वच्छतासम्बद्धः अस्ति, उत्तरः तु आहारविज्ञानेन सह सामान्यस्वच्छतां प्रतिपादयति। प्राचीनभारते आहारविज्ञानस्य अपि विकासः अभवत्। अस्य विषये सुसेनकृतः अन्नपानविधिः, रघुनाथकृताः पथ्यापथ्यनिर्घण्टः तथा भोजनकुतूहलं च अतीव प्रसिद्धानि सन्ति। एते ग्रन्थाः वर्तमानकालेऽपि अतीव उपयोगिनः सन्ति।

प्राचीनकाले चिकित्सायाः एकः अत्यावश्यकः प्रकारः नाडीपरीक्षा आसीत्। रावणकृतः नाडीप्रकाशः अस्य विभागस्य प्रसिद्धः ग्रन्थः अस्ति। प्राचीनभारतस्य विशेषज्ञाः करस्य अङ्गुष्ठमूलस्य अधः स्थितां जीवसाक्षिणीं धमनीं (नाडीम्) परीक्ष्य रोगिणः स्वास्थ्यं वा व्याधिं वा जानन्ति स्म।

करस्याङ्गुष्ठमूले या धमनी जीवसाक्शिणी।
तच्चेष्टया सुखं दुःखं ज्ञेयं कायस्य पण्डितः॥[6]

पशुचिकित्साविज्ञानक्षेत्रे पालकाप्यकृतः हस्त्यायुर्वेदः (गजायुर्वेदः) वा, नीलकण्ठकृता मतङ्गलिला, नकुलकृतम् अश्वशास्त्रं (अश्वचिकित्सा) वा उपलभ्यन्ते। प्राचीनभारते कानिचन वैद्यकशब्दकोशाः अपि सन्ति। तेषु धन्वन्तरिनिघण्टुः, शब्दप्रदीपः, नरहरेः राजनिघण्टुः इत्यादयः वैद्यकशब्दकोशाः विशेषउल्लेखार्हाः सन्ति। एतदतिरिक्तं बहवः पुराणाः सन्ति येषु प्राचीनभारतीयवैद्यकशास्त्रविषयकाः विविधाः ज्ञानराशयः लभ्यन्ते।

उपर्युक्तविवेचनानन्तरं चरकस्य एतद्वचनम् उद्धृत्य एतत् निष्कर्षः प्राप्यते - "यः हिताहारविहारस्य सेवने सदा रतः, युक्तचिन्तनपूर्वकं सदा कर्म करोति, यः इन्द्रियार्थेषु न लिप्यते, यः दानशीलः, यः सर्वप्राणिषु समदृष्टिः, यः सत्यपरः, यः क्षमाशीलः, यः मानवधर्मेण सेवते, यः सर्वज्ञानसम्पन्नः, यः स्वीकृतेषु सन्तुष्टः, तं कदाचित् अपि कोऽपि व्याधिः न आक्रामति।"

सन्दर्भग्रन्थसूची

- चतुर्वेदी, गोरखनाथ। शास्त्री, काशीनाथ पाण्डेय। चरकसंहिता। चौखम्बा भारती आकादेमी, वाराणसी; २०२३।
- त्रिपाठी, ब्रह्मानन्द। चरकसंहिता। चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी; २०२५।
- निषाद, के. एल। प्राचीन भारत में आयुर्वेद और रस-धातु-चिकित्साः। परिमल पावलिशार्स, नई दिल्ली; २०१८।
- पाण्डेय, राजबली। प्राचीन भारत। अनुराग प्रकाशन, नई दिल्ली; २०१५।
- शर्मा, आनन्दराम; शर्मा, आचार्य प्रियव्रत। सुश्रुतसंहिता। चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी; २०१९।
- शर्मा, मुकेश कुमार। सुश्रुतसंहिता। चौखम्बा ओरियन्टालिया, वाराणसी; २०१५।
- Chattopadhyay, Aparna. Studies in ancient Indian medicine. Indika Books, Varanashi, 1993.
- Sinh jee, H. H. Bhagavat. History of ancient medical science. Aravali Books International, New Delhi, 1997.

पादटिप्पणी

1. सुश्रुतसंहिता.सूत्रस्थान, अध्यायः 1.15
2. सुश्रुतसंहिता.सूत्रस्थान, अध्यायः46
3. चरकसंहिता, सूत्रस्थान; ३०-२८
4. चरकसंहिता, शरीरस्थान; ०२-२६
5. भेलसंहिता, २०-०३
6. शतपथब्राह्मण, १०-०५-०४-१२